

ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПЕНСІЙНИХ ПРАВОВІДНОСИН

У статті, на основі аналізу наукових поглядів вчених, надано авторське визначення поняття «пенсійні правовідносини», під яким запропоновано розуміти майнові правовідносини, що виникають з приводу надання окремим категоріям громадян, у визначених законом випадках, пенсійного забезпечення відповідними державними та недержавними органами за рахунок спеціально створених для цього цільових (страхових) фондів. Виокремлено вичерпний перелік характерних ознак вказаного терміну.

Ключові слова: правовідносини, пенсійні правовідносини, об'єкт правовідносин, суб'єкт правовідносин.

В статье на основе анализа научных взглядов ученых, предоставлено авторское определение понятия «пенсионные правоотношения», под которым предложено понимать имущественные правоотношения, возникающие по поводу предоставления отдельным категориям граждан, в определенных законом случаях, пенсионного обеспечения соответствующими государственными и негосударственными органами, за счет специально созданных для этого целевых (страховых) фондов. Выделен исчерпывающий перечень отличительных признаков указанного срока.

Ключевые слова: правоотношения, пенсионные правоотношения, объект правоотношения, субъект правоотношений.

In the article, on the basis of the analysis of scientific views of scientists, the author's definition of the concept of "pension legal relationship" was proposed, which suggests to understand the property relations arising from the provision of certain categories of citizens in the cases of pensions provided by the law by the relevant state and non-state bodies at the expense of specially created target (insurance) funds for this purpose. An exhaustive list of characteristic features of the given term is specified.

Key words: legal relations, pension legal relations, object of legal relations, subject of legal relations.

Постановка проблеми. Дослідження правовідносини посідає одне з центральних місць в юридичній науці і, поряд з цим, є одним з найбільш дискусійних питань як загальної теорії держави і права, окремих галузей права, так і права соціального забезпечення, підінститутом якого є пенсійне забезпечення. Хоча слід відзначити і те, що деякі вчені, наприклад І. М. Сирота, пенсійне право виділяють в окрему галузь [1]. Важливість правовідносини полягає у тому, що вони є результатом реалізації правових норм і права взагалі, виступають головним критерієм життєздатності та впливовості правової системи на соціальні, економічні, політичні та інші суспільні відносини. Вивчення правовідносин свідчить про досить високий рівень пізнання даної правової категорії.

Стан дослідження. Пенсійні правовідносини є одним із видів суспільних відносин і особливою формою здійснення права на пенсію. Вони складають найбільшу групу правовідносин щодо пенсійного забезпечення. Пенсійні правовідносини завжди були в центрі уваги науковців, які досліджували проблеми соціального забезпечення, оскільки вони утворюють їх вагомий частину. До проблем пенсійних правовідносин звертались такі вчені, як В. С. Андреев, В. А. Ачаркан, О. Д. Зайкін, М. Л. Захаров, В. О. Тарасова, П. Г. Тучкова, Я. М. Фогель та інші. Серед сучасних українських науковців – такі як В. М. Андрійв, Н. Б. Болотіна, В. С. Венедиктов, В. Я. Гоц, Л. М. Князькова, О. В. Лавріненко, А. І. Процевський, І. М. Сирота, С. М. Сивак, Б. І. Сташків та ін.

Проте сучасні процеси реформування всієї системи пенсійного забезпечення в Україні зумовлюють необхідність перегляду та оновлення існуючих досліджень у зазначеній галузі. Розширення кола пенсійних правовідносин, істотні зміни у їх складі, характері та змісті правовідносин вимагають застосування якісно нових підходів під час їх дослідження, аналізу, систематизації та відповідного наукового обґрунтування, що сприятиме їх подальшому успішному розвитку та вдосконаленню.

Саме тому **метою статті є:** розглянути поняття та визначити особливості пенсійних правовідносин.

Виклад основного матеріалу. У загальній теорії права правовідносини розглядаються як особлива форма соціальної взаємодії, що об'єктивно виникає у суспільстві відповідно до закону, учасники якої мають взаємні кореспондуючі права-обов'язки і реалізують їх з метою задоволення своїх потреб та інтересів в особливому порядку, який не заборонений державою чи гарантований і охороняється нею в особі певних органів [2, с. 16]. Ще у 70-х роках ХХ століття, визначаючи необхідність існування поняття правовідносин як одного з фундаментальних понять правової науки, Р. О. Халфіна наголошує, що дослідження правовідносин надає можливість оцінити в якій мірі вимоги об'єктивних закономірностей знаходять адекватне відображення в нормах, та чи відповідає правова норма цілям і завданням розвитку суспільних відносин [3]. Одним із основних зв'язків, що визначають сутність правовідношення, Р. О. Халфіна виділяє зв'язок норми права і правовідношення, характер якого визначається як реалізація норми, проте, не кожна норма реалізується у правовідношенні. Специфіка ж самої правової норми полягає в тому, що обов'язковість її застосування забезпечується примусовою силою держави.

У 80–90-х роках ХХ століття плідними дослідженнями в сфері теорії правовідносин були праці А. І. Дудіна, М. І. Матузова, О. В. Малько, П. М. Рабіновича, О. Ф. Скакун, Ю. Г. Ткаченко та деяких інших науковців. Так, А. І. Дудін зазначає, що правовідношення відіграє роль сполучного кільця між усіма правовими категоріями та поняттями, що об'єднує їх у єдину субординаційну систему. На його думку, категорія правовідношення є найціннішим надбанням правової науки і єдина категорія, що стисло відтворює всі відомі науці суттєві зв'язки права з реальним життям, із суспільними відносинами, а отже закономірності його виникнення та розвитку. Він виводить поняття правовідношення з протиріччя двох інших понять: фактичного суспільного відношення (правового буття) та норм права (правової свідомості). До структури правовідношення він також включає і суб'єкт правовідношення, і об'єкт, і зміст та юридичний факт [4, с. 109–117].

М. І. Матузов та О. В. Малько правовідносини визначають як урегульоване правом та охоронюване державою суспільне відношення, учасники якого виступають в якості носіїв взаємно кореспондуючих один одному юридичних прав та обов'язків [5, с. 479]. На їх думку, правовідносини можна умовно поділити на такі, що утворились шляхом надання нової якості вже існуючим суспільним відносинам за допомогою правової норми, внаслідок чого вони стають правовими, набувають юридичну оболонку; та правовідносини, які вже виникають як правові і в іншому вигляді не існують, тобто правовідносини у „чистому вигляді”, які утворюють дійсно самостійний вид або тип суспільних відносин. До найбільш характерних ознак правовідносин вчені відносять: 1) виникають, припиняються або змінюються лише на підставі правових норм, які їх безпосередньо породжують; 2) наявність суб'єктивних прав та обов'язків у суб'єктів правовідносин, що утворюють двосторонній зв'язок між учасниками, що і є, власне, правовідношенням; 3) правовідношення завжди має вольовий характер, бо в ньому відбивається як воля держави, так і в переважній більшості випадків воля самих учасників; 4) правовідносини охороняються державою; 5) правовідношення характеризується індивідуалізованістю суб'єктів, суворою визначеністю їх взаємної поведінки, персоналіфікацією прав та обов'язків, це завжди конкретний зв'язок «когоось» із «кимось» [5, с. 472–477].

П. М. Рабінович, наголошує, що правовідносини мають створювати суб'єктам права конкретні соціальні можливості для задоволення певних їхніх потреб або власними діями, або діями інших суб'єктів. На його думку, правове відношення – це передбачене гіпотезою юридичної норми ідеологічне суспільне відношення, яке виражається у взаємних юридичних правах і обов'язках суб'єктів права [6, с. 127]. В цілому таке визначення виглядає лаконічним але, разом з тим, лаконічність негативно впливає на його зміст. Воно не містить достатньої інформації щодо сутності самих правовідносин.

О. Ф. Скакун під правовідносинами розуміє врегульовані нормами права вольові суспільні відносини, що виражаються в конкретному зв'язку між правомочними і зобов'язаними суб'єктами – носіями суб'єктивних юридичних прав, обов'язків, повноважень і відповідальності – і забезпечуються державою [7, с. 345]. До ознак правовідносин вчена відносить: 1) становлять

різновид суспільних відносин, соціальний зв'язок; 2) є ідеологічними відносинами – результатом свідомої діяльності (поведінки) людей; 3) є вольовими відносинами, які проявляються в двох аспектах: а) у втіленні в них волі (інтересу) держави, оскільки правовідносини виникають на підставі правових норм; б) у втіленні в них волі (інтересу) учасників правовідносин – вони зв'язані предметом інтересу, досягненням його результату; 4) виникають, припиняються або змінюються, як правило, на основі норм права у разі настання передбачених правовою нормою фактів, виступають як спосіб реалізації норм права, або, інакше, норми права втілюються в правовідносинах, відбувається їх індивідуалізація стосовно суб'єктів і реальних ситуацій; 5) мають, як правило, двосторонній характер і є особливою формою взаємного зв'язку між конкретними суб'єктами через їх права, обов'язки, повноваження і відповідальність, які закріплені в правових нормах. Одна сторона має точно визначені суб'єктивні юридичні права (правомочна сторона), на іншу покладені відповідні суб'єктивні юридичні обов'язки (зобов'язана сторона); 6) охороняються державою, забезпечуються заходами державного впливу [7, с. 346–347].

Ю. Г. Ткаченко зазначає, що правове регулювання проникає у всі сфери суспільного життя: політичну, економічну, соціальну, духовну, тощо. Це призводить до того, що відносини, які регулюються правом, з функціональної точки зору можна назвати правовими, проте варто пам'ятати, що регулювання не змінює самого характеру відносин, тобто вони залишаються або економічними, або політичними, або духовними. Аналізуючи дві точки зору науковців щодо правового відношення, вона розмежовує, виходячи з цих позицій, поняття правовідношення «відношення» та правовідношення «модель», проте визначає власну позицію. Називаючи відносини правовими, Ю. Г. Ткаченко наголошує, що „ми йдемо на умовність, при цьому не визнаючи правовідношення самостійним видом суспільних відносин. Вона впевнена, що не існує суто правових відносин, а є лише правовий спосіб регулювання суспільних відносин [8, с. 92–93].

Приймаючи до уваги вищенаведені підходи вчених щодо з'ясування поняття правовідносини, вважаємо, що доцільним буде їх визначення як врегульованих нормами права вольових суспільних відносин, які виникають на підставі юридичних фактів, а також характеризуються зв'язком між безпосередніми учасниками суспільних відносин та державою, яка через правові норми встановлює (санкціонує), охороняє та забезпечує суб'єктивні юридичні права, обов'язки та встановлює юридичну відповідальність за їх невиконання. До структурних елементів правовідносин слід віднести: правові норми, які регулюють відповідні правовідносини; суб'єктів правовідносин, у тому числі і державу; об'єкт правовідношення; зміст правовідносин (права і обов'язки учасників).

Перейдемо до безпосереднього розгляду напрацювань вчених щодо визначення сутності пенсійних правовідносин. Так, О. Д. Зайкін під пенсійним правовідношенням розумів таке юридичне відношення, в якому одна сторона – що досягла певного піку, або непрацездатний громадянин за наявності окремих об'єктивних підстав пенсійної аліментації має безумовне право на отримання регулярної (періодичної) виплати соціально-аліментарного призначення (пенсії), а друга сторона – орган матеріального забезпечення – зобов'язана здійснювати таку виплату та вчиняти на користь пенсіонера інші дії, передбачені законом [9, с. 27–28]. Т. М. Кузьміна визначає пенсійне правовідношення як таке, що виникає за волевиявленням громадянина та на основі рішення органу спеціальної компетенції, юридичне відношення, в якому один суб'єкт – правоздатний громадянин або сім'я – має право на отримання регулярних виплат соціально-аліментарного характеру та зобов'язаних виконувати вимоги, що пред'являються законом до пенсіонера, а другий – забезпечувальний суб'єкт – зобов'язаний сплачувати йому пенсію певного виду та у визначеному розмірі [10, с. 106].

У більш загальному вигляді пропонує визначення пенсійного правовідношення В. С. Андреев. На його думку, пенсійне правовідношення – це юридичне відношення, в якому одна сторона – орган, що здійснює функції соціального забезпечення, – зобов'язана виплачувати пенсію, а друга сторона – громадянин чи його сім'я – виконувати передбачені законом вимоги, що пред'являються до пенсіонера, та отримувати пенсію [11, с. 121]. На думку І. М. Сироти пенсійні відносини є правовими відносинами (в іншому виді вони практично не існують), оскільки виникають лише за наявності норм пенсійного законодавства [12, с. 60]. Дійсно, це істотна особливість пенсійних правовідносин, яка відрізняє їх від інших правовідносин.

Насамперед, пенсійні правовідносини в реальному житті існують у вигляді індивідуально-визначених, конкретних правовідносин. Це означає, що вони виникають з приводу надання певного грошового забезпечення конкретній одній фізичній особі (виключення складає сім'я як суб'єкт пенсійних правовідносин щодо надання пенсії в разі втрати годувальника) за її волевиявленням, за умови наявності у неї спеціальної правоздатності.

Для пенсійних правовідносин характерна різноманітність їх видів. Отже, видів пенсійних правовідносин стільки ж, скільки видів пенсій. Законодавством встановлено чотири види пенсій: за віком, з інвалідності, у разі втрати годувальника, а для деяких категорій державних службовців, зокрема працівників органів внутрішніх справ – за вислугу років. Відповідно до цього розрізняються чотири види пенсійних правовідносин. Кожне з видів пенсійного забезпечення реалізується в конкретних індивідуальних правовідносинах, вирізняючись суб'єктами, підставами для їх виникнення, обсягом повноважень їх учасників та ін. У теоретичній площині ці правовідносини можна розглядати як однорідні, оскільки їм властиві загальні, істотні родові риси та ознаки. Пенсійні правовідносини характеризуються тим, що їх учасники (суб'єкти) мають певні взаємні права і на них покладено відповідні обов'язки. Обсяг прав та обов'язків встановлено нормами права. Правовідносини завжди бувають двосторонніми: праву одного суб'єкта (юридичної чи фізичної особи) відповідає обов'язок іншого, і навпаки. Так, орган, який здійснює пенсійне забезпечення, повинен призначити у встановлені строки пенсію, а пенсіонер має право вимагати своєчасного її призначення і виплати. У свою чергу, пенсіонер зобов'язаний сповіщати відповідні органи пенсійного забезпечення про різні обставини, які тягнуть за собою зміну розміру пенсії чи припинення її виплати.

Висновок. Підсумовуючи вищенаведене, до ознак пенсійних правовідносин слід віднести: *по-перше*, вони можуть існувати лише за наявності норм пенсійного законодавства. *По-друге*, підставою виникнення всіх без виключень пенсійних правовідносин обов'язково служить юридичний склад як сукупність юридичних фактів [11, с. 128]. Для кожного виду пенсійних правовідносин властивий свій юридичний склад, проте, спільними юридичними фактами для різних видів правовідносин виступають волевиявлення громадянина на призначення йому пенсії та рішення відповідного компетентного органу про призначення пенсії. Іншими найбільш розповсюдженими юридичними фактами, з урахуванням конкретного виду пенсійного забезпечення, можуть бути: вік особи, трудовий (страховий) стаж, інвалідність, втрата годувальника, вислуга років тощо. З прийняттям Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» та виникненням відповідних забезпечувальних правовідносин і пенсійного страхування, до юридичних фактів відноситься і визначений законом страховий випадок, як підстава виникнення права особи на пенсійне забезпечення з пенсійного страхування, а значить і як підстава виникнення відповідних правовідносин. *По-третє*, пенсійні правовідносини мають тривалий характер, тобто не обмежені в часі та існують протягом невизначеного терміну. Наприклад, пенсії за віком та за вислугою років призначаються довічно. Хоча в ряді випадків норми пенсійного законодавства вказують або на абсолютно певні строки дії пенсійних правовідносин у часі (наприклад, правовідносини пенсійного забезпечення неповнолітніх дітей у зв'язку з утратою їх годувальника до досягнення ними 18-літнього віку, а якщо вони вчаться – є студентами, курсантами, то до закінчення навчальних закладів, але не більше, ніж до досягнення ними 23-річного віку), або на відносно певні строки їхньої дії – на час до зміни одного з елементів юридичного складу, який викликав даний вид пенсійних правовідносин (наприклад, одужання інваліда III групи і визнання його здоровим означають закінчення його інвалідності і тим самим тягнуть за собою припинення пенсійних правовідносин з інвалідності). *По-четверте*, пенсійні правовідносини мають вольовий характер, бо в ньому відбивається як воля держави, так і в деяких випадках (недержавне пенсійне страхування) воля самих учасників пенсійних правовідносин. *По-п'яте*, пенсійним правовідносинам властивий нормативно-імперативний характер, оскільки вони виникають виключно за наявності відповідних норм пенсійного законодавства, які містяться як у загальних нормативних актах, так і в спеціальному законодавстві. Імперативний характер обумовлений повною детальною регламентацією прав та обов'язків сторін (які не можуть бути змінені за їх бажанням), підстав виникнення, зміни та припинення пенсійних правовідносин. *По-шосте*, пенсійні правовідносини є майновими відносинами, оскільки виникають з приводу надання непрацездатним та престарілим особам матеріального забезпечення у вигляді грошових коштів (пенсій) шляхом перерозподілу суспільних спеціалізованих фондів. *По-сьоме*, типовою рисою пенсійних правовідносин є застосування до них (у разі забезпечення пенсією за віком, з інвалідності, та внаслідок втрати годувальника і за вислугу років) принципу диференціації розмірів пенсій. *По-восьме*, одна сторона пенсійних правовідносин (застраховані особи, а в окремих випадках, визначених Законом, – члени їхніх сімей та інші особи) має точно визначені суб'єктивні юридичні права (правомочна сторона), на іншу (страхувальник) покладені відповідні суб'єктивні юридичні обов'язки (зобов'язана сторона). *По-дев'яте*, пенсійні правовідносини охороняються державою, забезпечуються заходами державного впливу.

Таким чином, під пенсійними правовідносинами необхідно розуміти майнові правовідносини, що виникають з приводу надання окремим категоріям громадян (сім'ям) у визначених законом випадках пенсійного забезпечення відповідними державними та недержавними органами за рахунок спеціально створених для цього цільових (страхових) фондів.

Список використаних джерел:

1. Сирота И. М. Право социального обеспечения в Украине. Х.: «Одиссей», 2002. 382 с.
2. Общая теория права и государства: учебник / под ред. В. В. Лазарева. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Юристъ, 1996. 472 с.
3. Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении. М.: Юрид. лит., 1974. 352 с.
4. Дудин П. М. Диалектика правоотношения. Саратов: Издат. Саратовского ун-та, 1983. 121 с.
5. Теория государства и права / под ред. М. И. Матузова, А. В. Малько. М.: Юристъ, 1997. 672 с.
6. Рабинович П. М. Основы загалної теорії права та держави. К.: Основа, 1994. 236 с.
7. Скакун О. Ф. Теория государства и права: учебник. Харьков: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. 704 с.
8. Ткаченко Ю. Г. Методологические вопросы теории правоотношений. М.: Юрид. лит., 1980. 176 с.
9. Зайкин А. Д. Правоотношения по пенсионному обеспечению. М.: Издательство МГУ, 1974. 192 с.
10. Кузьмина Т. М. Советское право социального обеспечения. Саратов: Издат. Саратовского ун-та, 1982. 127 с.
11. Андреев В. С. Право социального обеспечения в СССР: учебник. М.: Юрид. лит., 1987. 352 с.
12. Сирота И. М. Право социального обеспечения в Украине. Х.: «Одиссей», 2002. 382 с.

УДК 349.3:364.4-058.862

САВЧУК О.Я.

**ХАРАКТЕРИСТИКА ДЕТЕРМІНАНТИ «СОЦІАЛЬНЕ СИРІТСТВО»
ЯК АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОЇ КАТЕГОРІЇ**

У статті здійснено ґрунтовну характеристику детермінанти «соціальне сирітство» та досліджено похідні категорії, такі як «сирітство», «сирота», «соціальна сирота», «дитина-сирота» та «дитина, позбавлена батьківського піклування» тощо. Також визначено основні особливості поняття «соціальне сирітство».

Ключові слова: сирітство, сирота, соціальна сирота, дитина-сирота та дитина, позбавлена батьківського піклування.

В статье осуществлен основательную характеристику детерминанты «социальное сиротство» и исследованы производные категории, такие как «сиротство», «сирота», «социальная сирота», «ребенок-сирота» и «ребенок, лишенный родительской опеки» и другие. Также определены основные особенности понятия «социальное сиротство».

Ключевые слова: сиротство, сирота, социальная сирота, ребенок-сирота и ребенок, лишенный родительской опеки.

The article defines the "social orphan" determinants and explores derivative categories such as orphans, orphans, social orphans, orphans and children deprived of parental care. Also, the main features of the concept of "social orphanhood" are defined.

Key words: orphan, orphan, social orphan, orphan child and child deprived of parental care.